

УДК 347.426

Єсіпова Любов Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА СУТНІСТЬ ПОНЯТЬ ЗБИТКИ ТА ШКОДА

Постановка проблеми. Категорія збитків та шкоди у цивільному праві є одним з найбільш давніх та основоположних інститутів при захисті суб'єктом правовідносин своїх законних прав та інтересів. Поняття «шкода» зазвичай встановлюється фактом спричинення особі, її честі, гідності, здоров'ю або майну певної втрати, псування, несправності і т.п. У цьому сенсі сама дефініція «збитки» є наслідком первісного завдання шкоди в формі певної упущеної чи втраченої правової або матеріальної можливості, зокрема, так званої у цивільному праві упущеної вигоди [1, 2].

Досить очевидним є те, що в цьому контексті цивільно-правові категорії збитки та шкода співвідносяться одне з іншим як пов'язані, але не тотожні поняття, оскільки не будь-яка спричинена шкода, будь-то фізична, майнова або моральна, обов'язково має своїм наслідком матеріальні збитки. В той же час збитки являють собою лише майнову (матеріальну) шкоду, як це впливає із змісту ст. 22 та інших Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України).

В цьому світлі для подальшого концептуального розвитку інституту відшкодування шкоди в українському цивільному праві, уявляється нагальною необхідність у чіткому науково-правовому розмежуванні понять «шкода» та «збитки», оскільки завдання шкода може являти собою не тільки матеріальні (майнові) збитки, але й фізичне та моральне пошкодження душі та тіла потерпілої особи, або інших нематеріальних цінностей. Більш того, відшкодування завданих фізичній або юридичній особі збитків може бути тільки матеріально вираженням та вимірним, тоді як відшкодування моральної шкоди можливо як у вигляді матеріальної компенсації порушеного суб'єктивного права у грошовому вимірі, так і в формі публічного вибачення правопорушника або спростування недостовірної інформації.

Метою цього наукового дослідження є: виявлення правової природи збитків та шкоди; розширення тлумачення збитків в юридичному сенсі; встановлення співвідношення між шкодою та збитками; проведення порівняльного аналізу сучасного цивільного права України та законодавства зарубіжних країн за тематикою цієї статті.

Питання співвідношення категорій шкоди та збитків з'являлося в трудах багатьох дослідників, однак достатньої розробки ця проблематика не отримала. Саме наукові труди дореволюційних, радянських, сучасних українських та іноземних вчених-юристів становлять теоретичну основу дослідження цього питання.

Стан дослідження теми. В своїй теоретичній основі ця стаття спирається на роботи правознавців та вчених-юристів: А.М. Бесякової, С.М. Братуся, Є.В. Васьковського, В.П. Грибанова, О.С. Іоффе, Л.А. Лунца, Д.І. Мейера, Р.Й. Халфіной, Г.Ф. Шершеневича та багатьох інших.

Так, Г.Ф. Шершеневич під збитками розумів «шкоду, понесену майном, яка виявляється в зменшенні його цінності, під яким ні в якому разі не можна розуміти моральну шкоду вже тому, що таке розуміння безсумнівно суперечить загальному сенсу статей про винагороду» [3]. О.С. Іоффе визначає збитки, як наслідки, викликані неправомірною поведінкою. Фактично він розглядає в якості збитків будь-який негативний наслідок у сфері цивільних правовідносин, тобто при скоєнні будь-якого цивільного правопорушення настає наслідок у вигляді збитків [4]. Дещо іншої позиції притримується Л.А. Лунц, який розглядає під збитками грошову оцінку тієї шкоди, яка спричинена несправним боржником, делінквентом: «Суворо кажучи, – пише він, – термін «спричинення збитків» є неточним, тому що несправний боржник (або правопорушник) спричиняє не збитки в їх грошовому вираженні, а спричиняє шкоду в «натуральній формі» [5].

Виклад основного матеріалу. До цього часу в цивілістичній науці відсутня єдина точка зору щодо співвідношення понять «шкоди» та «збитки» та визначення збитків як таких, оскільки одні автори розуміють під ними прояв майнової шкоди, а інші – саму майнову шкоду. Таке становище речей негативно впливає на правозастосовну практику, що не має чітких орієнтирів для однакового тлумачення цього правового поняття.

Намагаючись внести ясність в це спірне питання та задати єдиний вектор судовій практиці, Президія Вищого арбітражного суду України ще 1 квітня 1994 року видала роз'яснення «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» (згодом змінене та доповнене), в пункті 1 якого зазначено, що слід розрізняти обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що випливає з договору (ст. 623 ЦК України) від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок заподіяння шкоди (глава 82 ЦК України) [6]. Вказане роз'яснення не втратило чинності, отже продовжує застосовуватись судами при вирішенні спорів, пов'язаних із стягненням збитків та відшкодуванням шкоди. І здавалося б все просто: вчинено правочин – стягуємо збитки (реальні або упущену вигоду); є делікт – вимагаємо відшкодувати майнову шкоду. Натомість, якщо заглибитись, то стає зрозумілим, що питання набагато складніше, ніж здавалося на перший погляд.

На першій погляд, той факт, що категорія «збитки» здебільшого вживається законодавцем в Главі 51 ЦК України (Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання), тоді як в Главі 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» мова йде про деліктні відносини та відшкодування шкоди, приводить до висновку про розмежування вказаних понять за підставою виникнення: правочин чи делікт. Однак такий висновок, у будь-якому випадку, є лише припущенням, оскільки, як зазначалось вище, чітких критеріїв поділу або прямої заборони стягнути збитки в деліктних правовідносинах не містить ні ЦК України, ні ГК України. А положення статті 1192 ЦК України (що міститься саме у Главі 82) взагалі прямо передбачають два способи відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого: 1) в натурі (передати річ того самого роду і такої самої якості, полагодити річ тощо); 2) відшкодування завданих збитків (ст. 22 ЦК України).

Більш того, у вищевказаному роз'ясненні № 02-5/215 Президії Вищого арбітражного суду України, не дивлячись на чітке відокремлення понять «шкода» та «збитки» в пункті 1, далі по тексту

вони підміняються та застосовуються всупереч зробленим висновкам. Зокрема, в абзаці 8 пункту 2 мова йде про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки (деліктні відносини), та зазначено, що у разі випадкового заподіяння шкоди, збитки несе потерпілий; в пункті 7 йдеться про порядок застосування статті 1192 ЦК України, і тут же суд посилається на ст. 623 ЦК України (як на підставу відшкодування шкоди в повному обсязі, незалежно від способу відшкодування, включаючи і неодержані доходи), яка згідно із пунктом 1 цього ж роз'яснення повинна застосовуватись виключно до договірних відносин. Все це свідчить про умовність такого поділу.

З іншого боку, відсутнє єдине розуміння правової природи збитків, адже багато вчених визнає жорсткий зв'язок збитків із правопорушенням і визнають це поняття категорією цивільно-правової відповідальності, інші ж гадають, що такий зв'язок має місце не у всіх випадках. Цей підхід призводить до того, що більшість цивілістів визнає поділ збитків на економічні та юридичні.

Висновком із цього визнання є твердження, що правове значення мають лише юридичні збитки і, як наслідок, право турбують лише ті збитки, що стали результатом неправомірних дій, що і підлягають дослідженню. Однак закон говорить не лише про збитки, як результат правопорушення, але й про збитки, як результат правомірних дій третіх осіб, власних дій особи та подій: ст.ст. 394, 710 та інші ЦК України.

Інакше кажучи, об'єктивно існуючий факт (наявність збитків) змішується з юридичною оцінкою причин його виникнення, зокрема, з протиправністю спричинення. Як наслідок, в цих випадках загальне поняття збитків невинуватено звужується, а правові підстави для тих збитків, які в доктрині правовими не визнаються, не займають увагу цивілістів та не піддаються дослідженню.

Крім того, як раніше, так і у сучасній літературі, поняття збитків та шкоди, за рідкісним винятком, висвітлюються не як самостійні правові явища, а у зв'язку із дослідженням проблем відповідальності або в цілому, або такої її міри як «відшкодування шкоди (збитків)», як статичної і динамічної сторони одного правового явища. Вказується, що статистична сторона досліджуваного правового феномену починає цікавити право, а відповідно, і регулюватися його нормами тільки з моменту вимоги про відшкодування збитків [див. 7, 8, 9]. Отже, у всіх дефініціях, що були надані на різних етапах цивілістичної науки, мова йде про досліджуваний динамічний прояв збитків та шкоди. Даний висновок нібито підтверджується і ст. 22 ЦК України.

Прибічники цієї ідеї вказують, що закріплення в законі поняття збитків через оціночні категорії надає цьому правовому явищу властивості «необхідності доказування» в будь-якому цивільному або господарському процесі з додержанням норм процесуального права, інакше неможливо говорити про збитки в їх правовому (юридичному) значенні. У випадку «недоведеності» збитків сторона позбавляється права на їх відшкодування, отже, в цьому випадку «збитки» не одержують нової якості – юридичного значення, їх визнання в економічному сенсі потерпілою стороною не тягне за собою ніяких юридичних наслідків. Доказування збитків може здійснюватися тільки у встановленій законом процесуальній формі.

У випадку, якщо вимоги про відшкодування збитків виконані винною стороною добровільно, стан речей не змінюється, властивість доказування збитків, яка об'єктивно притаманна поняттю збитків, не зникає. При добровільному виконанні розмір збитків визначається сторонами, виходячи з діючих норм права та існуючої судової практики, і з виникненням спору про межі відшкодування, відразу ж починає діяти «механізм доказування збитків», який примушує позивача за справою доводити понесені ним збитки. Відповідно, збитки, якими б очевидними вони не були, не можуть бути відшкодовані в примусовому порядку без виконання дій з їх доведення стороною по справі.

Отже, у законодавстві та теорії цивільного права як України, так і інших держав не вироблено єдиного підходу до визначення поняття «збитки».

Уявляється, що таке становище речей є незадовільним.

Під збитками у цивільному праві слід розуміти будь-яку майнову шкоду, майнові втрати особи, спричинення яких тягне виникнення встановлених законом правових наслідків. Наявний в цивільній доктрині погляд на збитки, як не результат правопорушення є безпідставним, оскільки в деяких нормах термін «збитки» не позначає наслідки неправомірної поведінки суб'єкта, а законодавець надає правове значення і іншим збиткам, не пов'язаним

з правопорушенням. Доктринальний погляд на майнову шкоду тільки як на результат правопорушення потребує перегляду.

Правові наслідки завдання шкоди неправомірними діями містяться в санкціях правових норм і їх застосування є реалізацією санкції в рамках охоронного правовідношення. Вони являють собою відшкодування шкоди (збитків) як міри цивільно-правової відповідальності. В цьому випадку є міцний зв'язок шкоди (збитків) і правопорушення, що тягне за собою міру відповідальності у вигляді відшкодування шкоди (збитків).

Правові наслідки завдання шкоди правомірними діями третіх осіб, власними діями або подіями містяться не в санкціях правових норм, а в їх диспозиціях, тому їх застосування є реалізацією диспозиції правової норми, що здійснюється в рамках регулятивного правовідношення. Такі збитки тягнуть за собою виникнення прав (вимагати відшкодування таких збитків особі, якій були завдані) та обов'язків (прийняти на себе такі збитки, чи розподілити їх між учасниками правовідносин).

Відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, слід розглядати як цивільно-правову *гарантію*, що забезпечує реальне здійснення права кредитора на отримання задоволення з боку боржника. Такий підхід більш відповідає цілі встановлення норм про відшкодування правомірно заподіяної шкоди.

Слід зазначити також, що в нормативно-правових актах більшості країн (Франція, Німеччина, США) поняття «збитки» та «шкода» не визначені, а лише окреслено їх склад.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що поняття «збитки» за своїм об'ємом, юридичним значенням вужче поняття «школа», оскільки включають в себе тільки реальні збитки і упущену вигоду, а відшкодовуються, як правило, за наявності майнових відносин і в грошовому виразі.¹ Під шкодою, окрім іншого, слід розуміти будь-які збитки, завдані особі: як внаслідок правопорушення, так і внаслідок правомірних дій третіх осіб, власних дій чи подій.

¹ Про те, що мається на увазі саме грошовий вираз шкоди свідчить, зокрема, формулювання ст.ст. 22, 623, 1192 ЦК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белякова А.М. Возмещение причиненного вреда. Отдельные вопросы. / А.М. Белякова. – М. : МГУ, 1972. – 104 с.
2. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: теория и практика / А.М. Белякова. – М. : МГУ, 1986. – 148(9) с.
3. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с.
4. Иоффе О.С. Обязательства по возмещению вреда / Ленингр. гос. ун-т. / Отв. ред. Л. И. Картужанский. – [2-е изд.] – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1952. – 125 с.
5. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Изд. 2-е, испр. / Л.А. Лунц. – М. : Статут, 2004. – 350 с.
6. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди : Роз'яснення ВАСУ від 01.04.1994 № 02-5/215 // Бізнес. Бухгалтерія. Право. Податки. Консультації. Збірник систематизованого законодавства. – 2012. – № 9.
7. Васькин В.В. Возмещение убытков предприятиям / В.В. Васькин. – М. : Юридическая литература, 1977. – 103 с.
8. Васькин В.В. Правовая природа убытков в договорных имущественных отношениях / В.В. Васькин // Хозяйство, право, управление: Межвузовский научный сборник. Вып. 1 / Отв. ред. В. М. Манохин. – Саратов : Изд. Саратовского ун-та, 1974. – С. 75-80.
9. Васькин В.В. Гражданско-правовая ответственность / В.В. Васькин, Н.И. Овчинников, Л.Н. Рогович. – Владивосток : Изд. Дальневосточного ун-та, 1988. – 184 с.
10. Абрамов Н. Убытки потерпевшего должны полностью возмещаться правонарушителем / Н. Абрамов // Підприємництво, господарство і право. – 2000. – № 11. – С. 36-38
11. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М. : Юр.лит., 1974. – 340 с.
12. Халфина Р.О. Обязательства из причинения вреда. В кн. Гражданское и торговое право капиталистических стран: учеб. пособ. / Под ред. В.П. Мозолина и М.И. Кулагина. – М. : Высшая школа, 1980.
13. Цивільне та сімейне право України : підруч. / За ред. Харитонов С.О., Голубевої Н.Ю. – К. : Правова єдність, 2009. – 968 с.
14. Черешнюк В. Відшкодування збитків як форма відповідальності за порушення господарського договору / В. Черешнюк // Юридична Україна. – 2006. – № 9. – С. 65-70
15. English, French and German Comparative Law / Edited By Werner F. – London, 1998.

Єсіпова Любов Олександрівна

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА СУТНІСТЬ ПОНЯТЬ ЗБИТКИ ТА ШКОДА

В своїй статті автор дає правове визначення поняттям «шкода» та «збитки», у їх широкому розумінні, а також обґрунтовує відмінності між цими пов'язаними, але не тотожними поняттями. Досліджує категорію «юридичні збитки» та вказує на умовність її застосування. Доводить необхідність переосмислення доктринального погляду на майнову шкоду тільки як на результат правопорушення.

Ключові слова: шкода, майнова шкода, збитки, юридичні збитки, правопорушення, делікт, правомірні дії.

Есипова Любовь Александровна

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ ВРЕДА И УБЫТКОВ

В своей статье автор дает правовое определение понятиям «вред» и убытки, в их широком понимании, а также обосновывает отличия между этими взаимосвязанными, но не тождественными понятиями. Исследует категорию «юридические убытки» и указывает на условность ее применения. Доказывает необходимость переосмысления доктринального взгляда на имущественный вред только как на результат правонарушения.

Ключевые слова: вред, имущественный вред, убытки, юридические убытки, правонарушение, деликт, правомерные действия.

Yesipova Lyubov Oleksandrivna

CIVIL ESSENS OF HARM AND LOSSES CONCEPT

In her article the author gives legal definition to notions «harm» and «losses» in the broadest sense, and also proves distinction between these interconnected, but not absolutely identical notions. She explores category «law losses» and points to the convention of its application. The author proves the necessity of rethinking of the doctrinal view of property damage only as a result of the offense.

Keywords: harm, property damage, losses, law losses, offense, delict, lawful actions.